
КАРБІВНИЧИЙ ІСТОРІЇ

Людина непересічної долі, величезної культури й освіченості, історик і археолог, фольклорист і етнограф, поет і прозаїк, Микола Іванович Костомаров був насамперед працюючою людиною й увесь свій вік провів за письмовим столом і в архівних пошуках документів, які давали йому змогу відкривати нові сторінки у вітчизняній історії. Він перший у той час звернувся до вивчення історії України, що тоді, та, на жаль, і до недавнього минулого, вважалося недоречним. Саме М. І. Костомаров один з перших порушив питання про узаконення мови українського народу, його історії, активно відстоював думку, що творцями історії є не царі та їхні наближені вельможі, а народ. Служіння народові було головним змістом життя і праці М. І. Костомарова.

Оцінюючи творчу і наукову спадщину М. І. Костомарова, його сучасник М. Г. Чернишевський вже після смерті Миколи Івановича писав у 1889 році: «...Костомаров був людиною такої широкої вченості, такого розуму і так любив істину, що праці його мають дуже високе наукове достоїнство. Його поняття про діячів і події російської історії майже завжди чи співпадають з істиною, чи близькі до неї...»

До цього необхідно додати громадянську позицію М. І. Костомарова, його антикріпосницькі переконання, близькість до революційно-демократичного руху. Будучи одним із засновників таємної політичної, антикріпосницької і антицаристської організації — Кирило-Мефодіївське товариство, він засвідчив себе як передовий громадський діяч свого часу.

Сучасна наукова громадськість цілком справедливо ставить М. І. Костомарова поряд з визначними представниками вітчизняної історичної думки ХІХ століття.

Народився М. І. Костомаров 16 травня 1817 року у селі Юрасовка Острозького повіту Воронежської губернії. Так вже розпорядилася доля, що побачив світ він кріпаком. Його мати, Тетяна Петрівна Мельникова, була підневільною поміщика Івана Петровича Костомарова. І хоч через три місяці після народження сина поміщик одружився з своєю кріпачкою і вона таким чином стала вільною, малий Микола лишався кріпаком. Очевидно, Костомаров-старший збирався з часом уладнати цю недоречність, але не встиг. У червні 1828 року трапилася трагедія — батько Миколи Івановича загинув від рук своїх лакеїв. І відразу ж на маєток зазіхнули його родичі, двоюрідні брати Ровневи, які не збиралися відпускати малого Миколу з кріпацької залежності. Та після складних переговорів, коли мати віддала братам частину належної їй вдовиної спадщини, вони, захопивши 14 тисяч десятин землі і кріпаків, погодились дати Миколі вільну.

Після втрати чоловіка Тетяна Петрівна віддала сина до приватного Воронежського пансіону. Але тут він пробув недовго. Ще до пансіонного навчання Микола навчився грамоти і перечитав багато книг з бібліотеки батька, улюбленими книгами якого були твори Даламбера, Дідро, Вольтера та інших вільнодумців. Їх читав і Микола Костомаров. Воронежський пансіон до таких вершин ще не піднявся. «Незважаючи на мій тринадцятилітній вік і пустотливість,— писав згодом М. І. Костомаров,— я розумів, що не навчусь у цьому пансіоні того, що необхідно мені для вступу до університету, про який я тоді вже думав, як про першу необхідність для того, щоб стати освіченою людиною».

У 1831 році мати влаштувала його у Воронежську гімназію. Читання книг Даламбера, Дідро, Вольтера та інших енциклопедистів ХVІІІ століття не минуло для Миколи Костомарова марно. Він пройнявся духом просвітництва, прагненням глибше пізнати історичне минуле свого краю. Очевидно, це й спонукало його після закінчення гімназійного навчання вступити у 1833 році до Харківського уні-

верситету, який на той час уже мав значні академічні традиції як у навчанні, так і в науці. Тут остаточно визначився його вибір — історія...

Мине час, і Микола Іванович напише: «Історія стала для мене безмежно улюбленим предметом; я читав багато історичних книг, задумувався над ними і прийшов до такого запитання: чому це у всіх історіях говорять про видатних історичних діячів, іноді — про закони та інституції, але при цьому нібито нехтують життям народних мас? Бідний мужик, хлібороб-трудівник, немовби і не існує для історії; чому історія нічого не каже нам про його побут, про його духовне життя, про його відчуття, спосіб вияву його радощів і печалі? Незабаром я прийшов до переконання, що історію треба вивчати не лише з мертвих літописів і записок, а й серед живого народу. Не може бути, щоби віки минулого життя не відбилися в житті і спогадах нащадків: треба лише пошукати — і напевне знайдеться багато чого, що досі упущено наукою. Але звідки почати? Звичайно ж, з вивчення руського народу; а оскільки я жив тоді в Малоросії, то й почати з його малоросійської гілки. Ця думка навірнула мене до читання народних пам'яток. Перший раз в житті дістав я малоросійські пісні видання Максимовича 1827 року, великоросійські пісні Сахарова і взявся читати їх. Мене вразила і захопила непідробна краса малоросійської народної поезії, я навіть і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творях народу, настільки близького мені і про який я, на жаль, нічого не знав».

Він сам починає писати. Вже на початку 1838 року під псевдонімом Ієремія Галка виходить його перший твір «Сава Чалий». Показово, що написаний він був на «южнорусском языке», що для того часу було неабияким викликом. А через рік світ побачив збірник «Українські балади», потім — збірник «Вітка», трагедія «Переяславська ніч», переклади на українську мову Байрона. Для 24-літнього юнака це був немалий доробок, який засвідчував про народження нового таланту.

У цей час починає формуватися і його талант історика. Після закінчення у 1837 році університету Микола Іванович вступає до Кінбурзького драгунського полку юнкером. У місті Острозьку, де стояв полк, він одразу ж розшукав архів, де зберігалися справи колишнього козачого полку з часів його заснування. Майже все літо просидів він над козацькими матеріалами і склав за ними історичний опис Острозького слобідського полку.

Про прагнення до поглибленішого вивчення історії свідчить і написання Костомаровим дисертації. Він обрав тему «О причинах и характере унии в Западной России». В ній вперше було узагальнено матеріали про аморальність православного духовенства, про владолубство і жадобу патріархів, які не відрізнялись у цьому від пап. Дисертація була видрукувана, і вже був призначений її захист. Та, як на біду, з нею побажав ознайомитись харківський архієпископ Інокентій Борисов. Він настільки був вражений її змістом, що доповів про неї міністру освіти С. С. Уварову, а той зажадав, щоб на неї зробив відгук професор М. Г. Устрялов, відомий як своїми офіційними працями з історії Росії, так і своєю прихильністю до уваровської теорії офіційної народності («православ'я — самодержавство — народність»). І той, звісно, дав різко негативне заключення. Захист заборонили.

Невдача з дисертацією хоча й боляче вплинула на Костомарова, проте не змогла звернути його з обраного шляху. Він обирає нову тему дисертації — «Об историческом значении русской народной поэзии» і, успішно захистивши її 13 січня 1844 року, отримує ступінь магістра історичних наук. Його все більше й більше захоплює проблема українського козацтва.

І коли йому було запропоновано місце вчителя гімназії в Ровно, залюбки їде туди. Там він відвідує Берестечко, місце битви Хмельницького з польською шляхтою, записує перекази місцевих людей. Відвідує Почаїв, Кременець, зустрічається з простим людом, все більше і більше задумуючись над його долею. Згодом його призначають вчителем Першої київської гімназії, і він переїздить до Києва.

Перебування у Києві стало для Костомарова визначним етапом у його житті і діяльності. Тут він знайомиться з одним із видатних істориків, філологів і фольклористів М. О. Максимовичем, чім збірником «Малороссийские песни» він так захоплювався, тут 28 травня 1846 року на засіданні вченої ради Київського університету його одноголосно обирають ад'юнктом-професором кафедри російської історії, тут приходиться до нього перше кохання, тут він знаходить друзів і однодумців: М. Гулака, В. Білозерського, О. Марковича, О. Навроцького, за участю яких у грудні 1845 року була створена таємна політична, антикріпосницька організація — Кирило-Мефодіївське товариство. Програмні положення товариства були викладені в «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та у відозвах «До братів-українців», «До братів великоросіян і поляків».

«Книга буття», «Статут» товариства та інші його документи написав Костомаров. У них йшлося

про пропаганду ідеї визволення і єднання слов'янських народів, яка все більше і більше захоплювала членів товариства. Їм почав «...уявлятися федеративний устрій як найшасливіша течія суспільного життя слов'янських націй. Усі слов'янські народи бачилися об'єднаними між собою у федерації — подібно до стародавніх грецьких республік чи Сполучених Штатів Америки — з тим, щоб усі перебували в міцних зв'язках між собою, але кожна щоб свято зберігала свою автономію... В усіх частинах федерації передбачались однакові основні закони і права, однакові одиниці міри, ваги, однакові монети, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне скасування кріпаччини й рабства в будь-якому вияві, єдина центральна влада, яка відала б стосунками поза союзом, військом і флотом, але повна автономія кожної частини стосовно внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти...» Єднання на засадах рівності і братства — ось головна ідея товариства. Воно мало намір заснувати школи з викладанням рідною мовою, видавати книжки і посібники для «простого народу» і таким чином підняти рівень української мови до міжнародного значення, коли не лише світова історія, а навіть і точні науки викладатимуться українською мовою.

Коли наприкінці травня 1845 року до Києва після закінчення Академії мистецтв у Петербурзі прибув Т. Г. Шевченко, він просто не міг не познайомитися з членами Кирило-Мефодіївського товариства і не стати його активним членом. І хоча не все поділяв він у висунутій програмі, але її антикріпосницька та антицаристська спрямованість, її наміри об'єднати слов'янські народи на демократичній основі були для нього близькими.

У цей час і познайомилися М. І. Костомаров та Т. Г. Шевченко. Дружба цих двох по-своєму великих людей сама по собі варта уваги.

Прикро, але тривалий час дружбу М. І. Костомарова і Т. Г. Шевченка намагалися показати такою, що вона була недостойною великого поета. При цьому зовсім не бралися до уваги ні їхні спільні антикріпосницькі переконання, ні любов до простого народу, ні глибока повага один до одного...

У березні 1847 року за доносом провокатора Петрова товариство було розгромлене.

Тарас Григорович у цей час перебував у Борзні, де гостював у родині Забіли, очікуючи на своє призначення вчителем малювання в Київському університеті. Звідти він 1 лютого пише Костомарову: «Друже мій великий, Миколає! Я оце і досі в Борзні і не роблю нічогосінько. У Київ страх їхать не хочеться, а треба. Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в Університеті (хоч у Глушановського) (чиновник у судових справах при Київському університеті, він усі діла знає), чи я утверджений при Університеті, чи ні, та й напишіть до мене у славний город Борзну на ім'я Віктора Миколайовича Забіли з передачею мені...»

13 березня М. І. Костомаров повідомив Т. Г. Шевченку про його затвердження, а 28 числа цього ж місяця, якраз перед днем весілля, його затримують і відправляють до Петербурга, де вже був заарештований Гулак. На Україні були заарештовані й інші члени товариства: Посяда, Маркович, Андрузький, Тулуб, Білозерський, Навроцький, Куліш. Всіх їх також доставили до Петербурга. Не знаючи про всі ці події, Т. Г. Шевченко поспішав до Києва. 5 квітня при в'їзді у місто на правому березі Дніпра до нього підійшли жандарми...

Поета теж відправили в Петербург.

У дорозі відбулася хвилююча зустріч з матір'ю Костомарова, Тетяною Петрівною, і його нареченою, А. Л. Крагельською, які також їхали у Петербург. А. Л. Крагельська згодом згадувала: «Біля самого під'їзду станції (Бровари — В. З.) ми застали перекладний візок, у який поквапливо впрягали тройку коней. Біля візка походжав перевальцем подорожній, супроводжуваний двома жандармами. Мимоволі ми в один голос вигукнули: «Ще один заарештований!» Тетяна Петрівна додала: «Тарас Григорович Шевченко». За його «Кобзарем» я була вже з ним знайома. Микола Іванович часто читав мені напам'ять поетичні твори Тараса, але в обличчя я його не знала і тут побачила вперше і востаннє в житті. Чи почув він вигук Тетяни Петрівни, чи впізнав її і Хому, але не минуло і хвилини, як Тарас підійшов до нашого екіпажа і з сльозою, що блиснула у його сірих очах, підупалим голосом промовив: «Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, його молоденька дружинонька. Ой лихо, лихо тяжке, горенько матері і дівчині».

Вимовивши ці скорбні слова, Тарас Григорович обійнявся з нами. Жандармський офіцер підійшов і чемно попросив попроситися з нами і сідати у візок. Тарас устиг тільки сказати нам, що особисто за себе він не журиться, тому що він самотній, «бурлака», а «Миколи мені жаль, бо в його є мати і дружинонька і він ні в чому не винен, хіба в тому, що зі мною побратався. Прости ж мене, матінко, і не кля-

ни!» Він знову обійнявся з нами, сів з жандармами у візок, тройка кур'єрських коней взяла з місця навскач, візник хвацько свиснув — і недовго нам довелося бачити візок з незграбною постаттю Тараса, який високо підняв над своєю головою шапку і махав нею на знак прощання з нами».

У Петербурзі всім заарештованим були вчинені допити, а потім винесені вироки.

Із статті М. І. Костомарова в «Колоколе», 1860 р.: «Некоторых, главных, засадили в крепость кого на год, кого на три года, а потом послали на службу в великорусские губернии; но и тех и других отдали под строжайший надзор полиции. Поэта Шевченко послали рядовым в Оренбург, а потом в Новопетровское укрепление; Николай I строжайше приказал, чтобы ему не позволяли ни писать, ни рисовать... Шевченко пробыл более десяти лет в такой нравственной пытке...»

М. І. Костомаров після року перебування в Петропавлівській фортеці був висланий на адміністративне поселення в Саратов.

Ще на слідстві, коли він перебував у казематі III відділу, Т. Г. Шевченко, який теж там був, побачив з-за ґрат на подвір'ї пригнічену горем його матір, яка приїхала до сина у царську столицю. Так народився вірш «М. Костомарову», у якому поет хвилююче, з душевним болем писав про матір свого друга:

*Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою Тюрму, мої кайдани!*

Як відомо, під час перебування в Саратові М. І. Костомаров зблизився з М. Г. Чернишевським. Він розповідав йому про Кирило-Мефодіївське товариство, про Кобзаря.

Продовжити розповідь про стосунки Т. Г. Шевченка і М. І. Костомарова мені хотілося б словами із «Спогадів про двох малярів». Говорячи про свою першу зустріч з поезією Т. Г. Шевченка, Микола Іванович писав: «Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди! Поезія завжди йде вперед, завжди зважається на сміливу справу; за нею йдуть історія, наука і практичний труд. Легше буває останнім, але важко першим. Сильний зір, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути чи не знепритомніти від раптового світла істини... Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатами... Промучившись усе життя, Шевченко наприкінці днів своїх був оточений заслуженою славою. Його батьківщина — Малоросія — бачила в ньому свого народного поета; великороси та поляки визнавали в ньому велике поетичне обдарування. Він не був поетом тільки однієї народності; його поезія була вищого польоту. Це був поет загальноруський, поет народу не малоруського, а взагалі руського...» Такі слова міг написати тільки справжній цінитель музи Т. Г. Шевченка, товариш, для якого його вільнолюбиві ідеї були близькі й значимі.

Так вийшло, що саратовське заслання Костомарова (1848—1859 рр.) виявилось для нього вельми плідним. Цьому, очевидно, сприяло не лише його прагнення до наукової праці, а й близьке знайомство з М. Г. Чернишевським, місцевою інтелігенцією, яка співчутливо ставилась до Костомарова і його творчих пошуків.

Саме у Саратові М. І. Костомарову вдалося завершити свою, можна сказати, найкращу історичну монографію «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России», яка після видрукування її в «Отечественных записках» згодом в доопрацьованому варіанті вийшла окремим виданням під назвою «Богдан Хмельницкий». Тут же були підготовлені й інші історичні праці — «Бунт Стеньки Разина», «Очерк истории Саратовского края от присоединения его к Российской державе до вступления на престол императора Николая I», «Могильные предания», «Должно ли считать Бориса Годунова основателем крепостного права?» тощо.

У 1859 році М. І. Костомаров повернувся із заслання. З цього часу і до 1862 року він працював ординарним професором Петербурзького університету. Цей період його життя надзвичайно багатий на особисті знайомства. Цьому сприяли ерудиція автора, оригінальність його мислення, величезні лекторські здібності, які одразу ж були оцінені студентами, котрі влаштовували справжні овації кожній його лекції. Та його слухачами були не лише студенти, а й колеги-історики, літератори, чиновники. Особливу приємність для М. І. Костомарова складали ті хвилини, коли на лекції приходив його сподвижник

по Кирило-Мефодіївському товариству Т. Г. Шевченко, який після підневільної десятилітньої солдатчини повернувся у 1858 році до Петербурга.

Тарас Григорович був постійним відвідувачем і так званих «вівторків» Костомарова. Н. О. Білозерська писала про ці зібрання: «Вечера эти были крайне интересны; на них можна было встретить видных представителей науки и литературы, некоторых из вызванных со всех концов России для решения крестьянского вопроса, и, наконец, ссыльных, возвращенных в начале прошлого царствования... Широкие общие задачи, предстоящее освобождение крестьян занимали всех... Все сообща мечтали о благе русского народа и целого человечества; затрагивались политические, философские и этические вопросы». Зустрічі, зустрічі... Скільки приносили вони радості і втіхи!

М. І. Костомаров продовжує виступати з лекціями, працює над історичними працями, видає разом з петербурзькими українцями журнал «Основа», у якому, крім нього, друкували свої твори Т. Шевченко, С. Руданський, Марко Вовчок, Л. Глібов, історики М. Максимович, О. Лазаревський та інші.

У 1862 році Микола Іванович змушений був подати у відставку, але своєї наукової подвижницької роботи не кинув, а віддався їй ще з більшим запалом. За двадцять останніх років свого життя він написав понад 200 праць, серед яких такі значні монографічні дослідження, як «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород—Псков—Вятка», «Ливонская война», «Вече и вечевое устройство в Древней Руси», «Смутное время Московского государства», «Последние годы Речи Посполитой», «Начало единодержавия в Древней Руси», «Руина» та інші.

Праці М. І. Костомарова — це енциклопедія знань, характерів, життєвих доль визначних і простих людей, які виявили себе в історії.

* * *

Ця стаття передує біографічним нарисам, зібраним у даній книзі. Тому є особливий сенс звернути увагу читача не лише на широту й різноманітність проблематики творів М. І. Костомарова взагалі, а й на його винятково вдумливе і послідовне дослідження життя й діяльності видатних особистостей, які справили значний вплив на хід нашої історії.

Історіографічна портретна галерея М. І. Костомарова налічує тисячі постатей — від простих трудівників, козаків, міщан до князів, королів, царів.

З багатющої портретної галереї М. І. Костомарова ми відібрали ті постаті, які своїм життям і діяльністю найбільше пов'язані з історією України. На першому плані тут стоять київські князі Володимир Святославич та Ярослав Володимирович, нарисами про яких М. І. Костомаров відкриває свою ґрунтовну працю «Руська історія в життєписах її найвизначніших діячів».

Талант історика і публіциста дав змогу Миколі Івановичу стисло і в той же час змістовно викласти основні віхи їхнього життя.

Важливим є те, що поряд з їхніми біографіями автор глибоко висвітлює історію їх князювання, зокрема процес об'єднання давньоруських земель у Київську державу, її зовнішньополітичні акції.

Цей же підхід практикує М. І. Костомаров, описуючи життя такого видатного державного діяча і письменника Русі, як Володимир Мономах.

Крім названої вже біографії гетьмана Богдана Хмельницького, він створює низку історичних портретів інших українських гетьманів — Івана Свирговського, Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Павла Полуботка та інших, у яких намагається окреслити їх місце в історії України, а через них — роль козацтва Запорізької Січі в житті українського народу. Він перший відзначив її прогресивне значення в консолідації українського народу у його боротьбі проти поневолювачів, показав її як своєрідну суспільну організацію. Не приховує М. І. Костомаров і ті незугарні вчинки гетьманів, які завдали Україні немало шкоди. Адже, уособлюючи у собі виборну козацьку владу, гетьман був і вобначальником козацького війська, і правителем краю. І від його розуму, кмітливості, вдачі і переконань багато в чому залежала доля народу, а іноді й усієї України.

Значну увагу приділив М. І. Костомаров змальованню біографій культурних і релігійних діячів України, таких, як князь Костянтин Костянтинович Острозький, Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Петро Могила, Григорій Сковорода та інших. Змальовуючи портрети цих діячів, історик справедливо пов'язує їх життя з тими культурно-просвітницькими процесами, які відбувалися на Україні і які знайшли у цих діячах своє уособлення. Дуже важливим є те, що автор намагався показати значен-

ня цих діячів не лише для України, а й Росії. Прикладом цього може бути діяльність церковного і освітнього діяча України першої половини XVII століття Петра Симеоновича Могили. Оскільки ця постать і до сьогодні в історіографії не знайшла свого правдивого висвітлення і є своєрідною «білою плямою», варто хоча б побіжно зупинитися на тому, як підійшов до її осмислення М. І. Костомаров.

Тісно пов'язаний з історичною долею України, Петро Могила сказав своє тверде і вагоме слово проти утисків православної церкви. Це він домігся визнання легального становища на Україні православної церкви і передачі їй Софійського собору в Києві, Видубицького монастиря та ряду інших монастирів і церков. Це йому належить відкриття у Троїцькому монастирі Києво-Печерської лаври школи, яку у 1632 році було об'єднано з Київською братською школою і згодом перетворено на Києво-Могилянську колегію, а потім — на першу академію. З неї, як з гнізда високої ученості, вийшли відомі представники культури і науки, з іменами яких пов'язаний цілий історичний період у розвитку вітчизняної освіти і науки, суспільної думки, літератури і поезії, живопису і музики. Це І. Гізель, Є. Славинецький, І. Галятовський, С. Полоцький, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, І. Максимович, М. Маркевич, І. Полетика, П. Гудак-Артемовський, батько і син Бантиш-Каменські та інші визначні діячі науки і культури України. У 1734 році в академії навчався М. В. Ломоносов. Тут здобували освіту студенти Болгарії, Валахії, Греції, Молдови, Сербії, Польщі та інших країн.

Академія сприяла створенню Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, зробила вагомий внесок у духовний розвиток українського і російського народів.

Петро Могила сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування, сам написав ряд книг, був автором численних полемічних проповідей.

Саме ці заслуги Петра Могили перед нащадками і обумовили відбір його М. І. Костомаровим до своєї біографічної галереї і написання про нього окремого нарису.

Багаті відомості містить нарис про таку важливу сторінку нашої історії, як створення братств, що їх М. І. Костомаров вважав головним знаряддям відродження української освіти і шкіл при них.

Описуючи діяльність Петра Могили, який носив найвищий сан в церковній ієрархії, М. І. Костомаров не зосереджує на цьому основної уваги. Він показує митрополита у громадсько-суспільному плані, як діяча культури і освіти. І це є головною рисою біографічного нарису про Петра Могилу.

Звичайно, розглядаючи творчу спадщину М. І. Костомарова через призму сьогодення, слід зауважити і властиве авторові певне перебільшення ролі особи в історії, і надмірне випинання окремих аспектів як в історії України, так і Росії.

І все ж без його історичних праць, публіцистики, художньої спадщини неможливо уявити собі наше культурне надбання. Праці М. І. Костомарова містять багато такого, що й сьогодні становить чималий інтерес, бо їхній автор постійно прагнув до розширення проблематики як в історичній, так і в художній творчості.

У цьому широкому діапазоні творчих пошуків визначного історика чільне місце займає його пильний інтерес до боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, його співчуття до нього, що зумовило появу у вітчизняній історіографії цілого українського пласта. Саме опозиційність до самодержавства, інтерес до історії масових народних рухів і становить основну рису історичної і художньої спадщини М. І. Костомарова.

*Володимир Замлинський,
доктор історичних наук*

З М І С Т

<i>Замлинський Володимир. Карбівничий історії</i>	5
<i>Князь Володимир Святий</i>	11
<i>Київський князь Ярослав Володимирович</i>	16
<i>Преподобний Феодосій Печерський</i>	25
<i>Князь Володимир Мономах</i>	34
<i>Князь Данило Романович Галицький</i>	53
<i>Князь Костянтин Костянтинович Острозький</i>	71
<i>Іван Свирговський, український козацький гетьман XVI століття</i>	88
<i>Київський митрополит Петро Могила</i>	103
<i>Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький</i>	124
<i>Наступники Богдана Хмельницького</i>	163
<i>Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький та їхні наступники</i>	191
<i>Ростовський митрополит Дмитро Туптало</i>	217
<i>Гетьман Іван Степанович Мазепа</i>	227
<i>Павло Полуботок</i>	248
<i>Архієпископ Феофан Прокопович</i>	265
<i>П р и м і т к и</i>	277